

ПОНЯТТЯ «НЕСПРАВЕДЛИВІ УМОВИ В ДОГОВОРАХ»

У статті досліджено поняття «несправедливі умови в договорах», що міститься в правничій літературі та законодавстві Європейського Союзу й деяких держав-членів ЄС, а також це поняття, що міститься в Законі України «Про захист прав споживачів», порівнюється із відповідним поняттям у праві ЄС.

Протягом останніх десятиріч захист прав споживачів став однією з першочергових цілей, які стоять на порядку денному урядів більшості країн світу. Існує декілька як економічних, так і соціальних чинників, які вимагають втручання держави для захисту прав споживачів в умовах ринкової економіки. Ці чинники присутні на національному, регіональному та міжнародному рівнях торгівлі. Відкриття кордонів та усунення перешкод для вільного руху товарів та послуг створило додаткові умови для ширшого вибору товарів чи послуг споживачами.

Однак на практиці трапляються випадки перекосу у відносинах між споживачами та суб'єктами підприємницької діяльності (на жаль, не на користь перших) в аспектах закріплення у договорах відповідних прав та обов'язків і можливості їх зміни. Переважно це відбувається через типові/стандартні договори. Щоб урівноважити взаємовідносини у таких випадках, у міжнародному законодавстві, зокрема, законодавстві Європейського Союзу (надалі – ЄС) та держав-членів ЄС було розроблене поняття «несправедливі умови в договорах» (*unfair term in contract*). Хоча «несправедливі умови в договорах» стосуються, на перший погляд, сфери захисту прав споживачів, варто відійти від суто сфери захисту прав споживачів і розглянути несправедливі умови в договорах ширше – як інститут цивільного права.

Перш ніж аналізувати європейське законодавство, яке стосується несправедливих умов, слід вказати, що це поняття і сфера його застосування турбує не тільки європейців. Дане питання розглядається в літературі та закріплено в законодавстві таких країн, як, наприклад, Австралія, США, Канада, Таїланд, Японія.

Питання несправедливих умов в українській правничій літературі досліджене недостатньо, а точніше, не досліджене зовсім. Тому особли- во важливим у цьому контексті є вивчення дос-

віду європейських країн, у яких це питання добре розроблене.

Метою цієї статті є узагальнення сучасного визначення несправедливих умов у договорах як інституту цивільного права. Відповідно до мети, основним завданням статті є аналіз визначення даного поняття, що міститься в законодавстві та правничій літературі України та зарубіжних країн.

Поняття несправедливих умов у договорах в ЄС. У програмах захисту прав споживачів ЄС вимагає захисту прав споживачів від умов, які були б вигідними лише для однієї сторони. Перша з таких програм виникла в 1975 р. Комісія Європейського Економічного Співтовариства запропонувала в серпні 1976 р. проект Директиви «Про стандартні умови, що використовувались в договорах зі споживачами».

У 1984 р. Комісія ЄС запропонувала нові правила регулювання на рівні Співтовариства, які визначали поняття несправедливих умов та встановлювали їх перелік. У липні 1990 р. Комісія ЄС розробила Директиву, що встановлювала контроль за зловживаннями загальними умовами в договорах зі споживачами, таким чином, не розділяючи заздалегідь сформовані умови і умови, що були б наслідком домовленості. Ця позиція зазнала критики, оскільки її вважали абстрактною, несистематизованою і у багатьох аспектах безпідставною.

Європейський парламент і економічний та соціальний комітети висловили сумніви в необхідності прийняття документа, тому Комісія запропонувала інший перероблений проект Директиви ЄЕС «Про несправедливі умови в договорах зі споживачами». В даному проекті були враховані заперечення щодо першого невдалого проекту.

Таким чином, у країнах ЄС правовідносини, пов'язані з наявністю несправедливих умов у договорах зі споживачами, регулюються і Директивою Ради ЄС № 93/13/ЄЕС від 5 квітня 1993

року «Про несправедливі умови в договорах зі споживачами» (далі – Директива 93/13/ЄЕС) [1].

Директива 93/13/ЄЕС визначає, що дія її норм щодо визнання умов договору несправедливими поширюється на договори, сторонами яких є споживач та продавець або виконавець [2, С. 133]. Тобто норми цієї Директиви поширюються, фактично, на всі види договорів зі споживачами, якими є фізичні особи.

У ч. 1 ст. 3 Директиви визначається: «Умови договору, які не обговорювалися індивідуально, визнаються несправедливими, якщо всупереч вимогам добросовісності вони призводять до значного дисбалансу щодо прав та обов'язків сторін, які впливають з договору, на шкоду споживачеві».

Тобто у Директиві 93/13/ЄЕС встановлено критерії для визначення умови договору несправедливою. Аналізуючи норму Директиви 93/13/ЄЕС, можна зробити висновок, що договірною умова є несправедливою, якщо вона:

1) не узгоджена або не обговорена зі споживачем в індивідуальному порядку;

2) якщо всупереч принципу добросовісності вона призводить до істотного дисбалансу, відповідно до встановлених умовами договору прав та обов'язків для споживача.

Такі ж міркування висловлюють і європейські науковці. При цьому вони зазначають, що умова не визнається узгодженою в індивідуальному порядку у всіх випадках, коли вона була підготовлена заздалегідь і споживач не міг вплинути на формулювання її змісту, зокрема, в контексті попередньо складеного типового/стандартного договору [3].

Слід відзначити, що будь-яких пояснень щодо детальнішого розуміння даної норми Директиви 93/13/ЄЕС у рішеннях Суду ЄС немає. У яких випадках положення договору є несправедливими, а у яких – справедливими – вирішується у кожній конкретній справі. При цьому Суд ЄС та суди держав-членів ЄС користуються переліком тих умов, які можуть бути визнані несправедливими, що є додатком до Директиви 93/13/ЄЕС. Проте в цілому поняття «несправедливі умови» є оціночним та певним чином відображає моральні сторони того чи іншого суспільства. Як правильно відзначає С. А. Зайцев, «несправедливість» є протилежним поняттям до «справедливість». А «справедливість у праві» повинна виражатися в наділенні сторін рівними правами та встановленні рівних обов'язків, а також у відповідальності всіх суб'єктів при однаковому рівні поведінки [4, с. 149].

Виходячи з вимог Директиви 93/13/ЄЕС, держави-члени ЄС почали впроваджувати зазначене поняття у своє законодавство. Держави-члени ЄС закріпили це поняття переважно в законодавстві, що стосується сфери захисту прав споживачів.

Так, у законодавстві Великобританії у п. 5 Закону «Про несправедливі умови в договорах зі споживачами» № 2083 від 1999 року вказано: «Договірні умови, які не були індивідуально обговорені, є несправедливими, якщо, всупереч вимогам добросовісності, вони призводять до істотного дисбалансу прав та обов'язків сторін, визначених в договорі, на шкоду споживача» [5].

Закон Латвійської республіки «Про захист прав споживачів» від 18 березня 1999 р. у п. 3 ст. 6 закріпив, що умови договору, які взаємно не обговорювалися сторонами договору, є несправедливими, якщо, всупереч вимогам добросовісності, вони породжують істотні невідповідності у встановлених договором правах та обов'язках сторін на шкоду споживачеві [6].

Як видно з визначень, що містяться в законодавстві деяких держав-членів ЄС, вони, по суті, є тотожними, за винятком окремих слів. Фактично, держави-члени не стали переобтяжувати себе розумінням цього поняття і прилаштуванням його до своєї правової системи, а пішли шляхом простого перекладу положення Директиви 93/13/ЄЕС. Зрозуміло, що наведені приклади є відображенням законотворчості тільки незначної кількості держав-членів ЄС, однак наводити визначення із законодавств усіх країн немає сенсу, оскільки ситуація з ними схожа.

Проблема несправедливих умов у договорах є важливою і стосується не тільки сфери захисту прав споживачів, про що зазначалося вище, а й договірних прав в цілому. Сторонами будь-якого «споживчого» договору (купівлі-продажу, підяду тощо) є, з одного боку, споживач, тобто фізична особа, а з іншої – суб'єкт господарської діяльності. Саме в договорі закріплюються взаємні права, обов'язки та відповідальність сторін. Дані сторони є суб'єктами цивільного права, і їх договірні відносини регулюються цивільним законодавством.

Однак, через своє специфічне становище суб'єкти господарської діяльності мають можливість зловживати своїм правом шляхом прописування різних «нерівноправних умов» яу типових/стандартних договорах, звичайно, не на користь споживача. Саме за допомогою інституту «несправедливих умов» законодавець намагається не допустити такої ситуації, у якій в

цивільних відносинах може виникнути нерівноправність сторін.

Поняття «несправедливі умови в договорах» уже закріплено у ст. 4.110 Принципів європейського договірної права (надалі — Принципи). Ця стаття Принципів називається «Несправедливі умови, що не були індивідуально обговорені» [7]. Це ще один додатковий аргумент на користь того, що несправедливі умови в договорах є інститутом цивільного права.

У ч. 1 ст. 4.110 Принципів закріплено: «Сторона може оспорювати умову, яка не була індивідуально обговорена, якщо, всупереч вимогам добросовісності та чесної ділової практики, вона призводить до істотного дисбалансу в правах та обов'язках сторін, які виникають за договором, завдають шкоди стороні, беручи до уваги природу майбутнього виконання договору, а також всі інші умови договору та обставини на час укладення договору».

Порівнюючи положення Директиви 93/13/ЄЕС з Принципами, можна зробити висновки, що несправедливою є:

1) така умова договору, яка не була попередньо погоджена з контрагентом. Погодженою вважається умова, яка була предметом переговорів між сторонами. Такі переговори можуть проходити шляхом складання проекту договору однією стороною, в який можуть вноситися зміни другою стороною або прийматись другою стороною без змін. У будь-якому випадку, вирішення питання: чи умови договору були погоджені з контрагентом — залежатиме від конкретних обставин укладення договору [8, с. 248];

2) умова, яка всупереч вимогам добросовісності та чесної ділової практики спричиняє істотний дисбаланс у правах та обов'язках сторін.

Дисбаланс може мати як економічну, так і правову природу. В першому випадку економічні наслідки такого дисбалансу справді істотні для контрагента. Правова ж природа дисбалансу полягає в тому, що таким чином встановлюються права лише для однієї сторони договору, а не для обох, тобто порушується так званий *mirror image rule* (правило дзеркального відображення прав та обов'язків) [9, с. 250].

Постає питання — яка умова договору є несправедливою? Виходячи з аналізу зарубіжної літератури, можна зробити висновок, що умова договору є несправедливою, якщо одна сторона внаслідок її виконання отримує надмірні, об'єктивно не виправдані переваги перед іншою. При цьому включення такої умови у договір повинно бути результатом недобросовісних переговорів або використання конструкції договору

приєднання стороною, яка є економічно могутнішою. Недобросовісність у цьому разі виражається в тому, що економічно сильніший контрагент свідомо та умисно або шляхом обману «нав'язує» іншій стороні не вигідні для неї умови, які неодмінно поставлять її у не вигідне становище.

При кваліфікації умови договору як несправедливої необхідно акцентувати увагу не лише на результаті, до якого неодмінно призведе виконання такої умови, а й на обставинах, за яких її було включено у договір.

Як зазначає В. Мілаш, несправедливі умови в договорах найчастіше використовуються, якщо стороною у договорі є монополісти, які можуть нав'язувати своїм контрагентам товари з примусовим асортиментом або вигідні для себе умови, користуючись своїм панівним становищем на ринку [10, с. 53].

Таким чином, порушується рівновага умов договору, яка на практиці може виявлятися двома різними, але пов'язаними між собою способами.

Перший з них характеризується істотним зростанням витрат однієї зі сторін при виконанні зобов'язання. Як правило, це сторона, яка повинна виконати грошове зобов'язання.

Другий спосіб прояву порушення рівноваги договору характеризується суттєвим зменшенням цінності виконання, яке отримує сторона, включаючи також випадки, коли виконання взагалі не має ніякої цінності для сторони, котра його отримує. Таке виконання може стосуватися як грошового, так і не грошового зобов'язання.

Так, суттєве зменшення або повна втрата цінності виконання може бути результатом серйозних змін у ринковій ситуації чи марності мети, для якої вимагалось виконання [11, с. 53].

Звичайно, несправедливі умови, наслідком яких є зловживання правом, можна знайти і в договорах, положення яких індивідуально обговорюються зі споживачем, проте в більшості випадків саме загальні, типові умови договорів часто створюють широке поле для порушення прав останніх [12, с. 438].

Поняття несправедливих умов в законодавстві України. В цивільному законодавстві України, як і в цивільному законодавстві більшості держав-членів ЄС, це поняття відсутнє. Таке поняття було введено в українське законодавство, знову ж таки, лише у сфері захисту прав споживачів.

У ч. 2 ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» закріплено: «Умови договору є несправедливими, якщо, всупереч принципу доб-

росовісності, його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача» [13].

Аналізуючи ст. 18 зазначеного Закону, можна зробити висновок про те, що умови договору визнаються несправедливими, коли вони:

- порушують принцип добросовісності;
- приводять до істотного дисбалансу договірних прав та обов'язків;
- завдають шкоди споживачеві.

Порівнюючи відповідну норму Закону України «Про захист прав споживачів» з нормами Директиви 93/13/ЄЕС та Принципів європейського договірного права, можна відзначити, що в цілому поняття «несправедливі умови в договорах» відповідає визначенню, що міститься в законодавстві ЄС. Проте в нормі Закону не вимагається при укладенні договору індивідуально обговорювати умови договору. Тобто, на відміну від європейського, український законодавець залишив більше можливостей створення так званих стандартних/типових договорів або договорів приєднання, від умов яких споживачеві важче відмовитися, хоча в Законі міститься невичерпний перелік умов, які є несправедливими.

Слід зазначити, що у практиці, зокрема судовій, поки що немає застосування чи тлумачення даного поняття, тому неможливо вказати з практичної точки зору на недоліки визначення «несправедливі умови в договорах», що міститься в ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів».

Висновок. На основі проведеного аналізу визначень поняття «несправедливі умови в договорах», що є в нормативно-правових актах ЄС й деяких держав-членів ЄС можна стверджувати, що воно є тотожним. Визначення несправедливих умов в договорах, яке закріплене у Законі України «Про захист прав споживачів», у цілому відповідає поняттю, що міститься в Директиві 93/13/ЄЕС та Принципах європейського договірного права. Також слід відзначити, що поняття «несправедливі умови в договорах» стосується не тільки сфери захисту прав споживачів, а є інститутом цивільного права.

1. Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts – OJ L 95, 21.4.1993.– P. 29–34.
2. Бургуані Т., Рогачова Г. А., Серьогін О. Ю. Право та політика ЄС у сфері захисту прав споживачів. Програма Tacis ЄС: Навч. посібник: К.: Видавництво ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка. (Серія «Право ЄС») – С. 133–136.
3. Geraint Howells and Tomas Wilhelmsson. EU Consumer Law.– European Business Law Library, 1997.– P. 19–20; The Evolution of EU Law. Edited by Paul Graig Grainne De Burca.– Oxford University press, 1999.– P. 712.
4. Зайцев С. А. К вопросу о понятии справедливости // Вестник Омского университета.– 1999.– Вып. 4.– С. 148–151.
5. The Unfair Terms in Consumer Contracts Regulations 1999. Statutory Instrument 1999 No. 2083.– <http://www.opsi.gov.uk/si/si1999/19992083.htm>
6. Закон Латвийской республики «О защите прав потребителей».– <http://www.rigasmajoklis.lv/index.php?w=2&lang=ru&ar=0&s=0&show=96>
7. The Principles of European Contract Law.– http://frontpage.cbs.dk/law/commission_on_european_contract_law/PECL%20engelsk/engelsk_partI_og_II.htm
8. Principles of European Contract Law. Part I and II.– Kluwer Law International, 1999.– P. 247–252.
9. Там само.
10. Мілаш В. Принцип свободи договору: необхідні межі при укладенні та реалізації підприємницького комерційного договору // Право України.– 2005.– № 6.– С. 50–54.
11. Там само.
12. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України.– К.: Істина.– 928 с.
13. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року зі змінами, внесеними Законом України від 01.12.2005 року // Відомості Верховної Ради (ВВР).– 1991.– № 30.– Ст. 379.

R. Khanyk-Pospolitat

THE TERM «UNFAIR TERM IN CONTRACT»

Articles covers term «unfair tem in contract» which is contain in law literature and legislation of European Union and some EU member-states. As also in article this term, which it is formalised in Law of Ukraine «On Consumer Protection», is compare with corresponding term in EU Law.